

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 7

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 10

Видавництво М.П. Коць
Київ – Нью-Йорк
2002

Тарас ЧУХЛІБ (Київ)

**ДОКУМЕНТИ ПРО ФІНАНСУВАННЯ
КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ
ТА ВАТИКАНОМ У 80–90-х РОКАХ
XVII СТОЛІТТЯ**

Початок 80-х років XVII ст. відзначався занепадом усіх сфер державного, суспільно-політичного та економічного життя на Правобережній Україні. Внаслідок двох війн з Річчю Посполитою (1667–1672, 1673–1676) та однією з Московською державою й Лівобережною Україною (1676–1681) Османська імперія здобула право на володіння більшою частиною правобережних земель України, що було закріплено в Журавненському 1676 р. та Бахчисарайському 1681 р. міждержавних договорах. На території Західного Поділля турецький султан Мегмед IV заснував Кам'янецький еялет на чолі з призначеним зі Стамбула бейлербеєм. Ця османська провінція проіснувала з 1672 до 1699 рр. Інша частина Правобережжя, в межах Київщини та Східного Поділля (т.зв. Правобережна Гетьманщина), була віддана Портою в управління українським гетьманам. Спочатку це був Ю.Хмельницький, який після зречення П.Дорошенка з 1676 до 1681 рр. очолював правобережне Військо Запорозьке у вигляді “Українського князівства”. Потім Правобережна Гетьманщина була віддана в управління молдавському господарю Г.Дуці, який призначив тут від свого імені наказного гетьмана І.Драгинича (1681–1683). Згодом наданими повноваженнями від султана та кримського хана керувалися на Правобережжі гетьмани Т.Сулимка (1684–1685), Самченко (1686), С.Ягорлицький (бл. 1687–1695) та І.Багатий (бл. 1696–1699). Вони, захищені султанським протекторатом та підтримкою татар, намагалися використати традиційні для українців форми державного управління, але через постійні військові дії з боку Польщі та Лівобережної Гетьманщини не могли утвердити тут повноцінні інститути своєї влади.

Великий вплив на внутрішньополітичні процеси у цьому регіоні мала у цей період Річ Посполита, яка не могла змиритися з втратою “дідичних” Київського, Брацлавського та Подільського воєводств. Після перемоги польсько-австрійських сил над турками під Віднем (1683) король Ян III Собеський здійснює низку заходів щодо реанімації правобережного козацького устрою, скасованого Польщею під час боротьби з П.Дорошенком у першій половині 70-х років. Король призначає гетьманами Правобережної України С.Куницького (1683–1684), А.Могилу (1684–1689),

Г.Івановича (Гришка, 1689–1692), С.Івановича (Самуся, 1693–1699) і намагається підпорядкувати самовільну козацьку “реколонізацію” цих українських земель своєму контролю. Окрім того, король Речі Посполитої намагався використати козацтво Правобережної України як військову силу у боротьбі проти Османської імперії та залежних від неї країн. Протягом даного періоду українські полки та окремі сотні запрошувались для участі в багатьох військових походах польської армії. Варшава підтримувала проведення старшиною правобережного Війська Запорозького самостійних бойових операцій, які не суперечили військовій доктрині “Священної ліги” християнських країн Європи, утвореної у 1684 р., до якої входили Австрія, Польща, Венеція, Ватикан, а з 1686 р. і Росія. Щоб мати уявлення про потенціал козацьких підрозділів, їх кількість та можливість фінансування, польським урядом ініціювалося складання спеціальних “компутів” (реєстрів, списків). “Військо Його Королівської Милості Запорозьке”, що перебувало на військовій службі Польщі, не входило до загального обліку коронних відділів і мало окремі компути. Для його матеріального забезпечення та фінансування виділялися кошти не лише владними структурами Речі Посполитої, а також і Апостольською столицею (Ватиканом), яка, починаючи з 80-х років, розпочала досить плідно допомагати польським королям “у священній боротьбі з невірними”¹.

Головна частина знайдених документів, які розкривають процес фінансування козацьких полків Правобережної України та окремих підрозділів Запорозької Січі, зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві в таких фондах: 1) “Архіві Публічному Потоцьких” (АПП) у збірках №47 (“Зібрання листів політичних, до історії панування Яна III послугуючих”, Т.1, 2, 3), №133 (“Ляуда й інструкції від 1664 і 1681 рр. до 1708 р.”), №162 (“Збірка листів і новин кореспондентів підканцлера С.Щуки”, Т.1: 1675–1696 рр.); 2) “Архіві Замойських” у збірці №3036 (“Козаки, Волохи, Татари. 1598–1791”), №3112 (“Військо польське XVII–XIX вв., Т.1: 1577–1699”); “Архів дому Радзивілів” у II і III відділах. Компактніший комплекс джерел становлять матеріали відділу рукописів Музею Національного ім. кн. Чарторийських у Кракові, особливо колекція під назвою “Теки Нарушевича”. Певна кількість документів зберігається у рукописних зібраннях Бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Бібліотеки Польської Академії Наук у Курніку та Бібліотеці Ягелонського університету у Кракові. Керуючись даними цих архівів², а

¹ *Pulkianiec L.* Sobieski a stolica Apostolska na tle wojny z Turcją (1683–1684). – Wilno, 1937; *Dzieje Papieży od początków kościoła do czasów dzisiejszych.* – W., 1997. – S.432–433; *Назарко І.* Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. – 1965. – №1–2. – С.22–27; *Чухліб Т.В.* Козацькі компути останньої чверті XVII ст. як джерело до вивчення політичної історії Правобережної України // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1994. – Вип.4. – С.27–31.

² Частковий аналіз документів з даних архівосховищ проведено у нашій статті: *Чухліб Т.В.* Джерела до політичної історії Правобережної України останньої чверті XVII ст. в архівосховищах Польщі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1995. – Вип.5. – С.120–124.

також інших джерел, ми можемо визначити місце і роль українських козацьких полків у подіях, коли на землях Правобережної України зіштовхнулися інтереси “християнських” і “мусульманських” (репрезентованих Османською імперією та її васалами) країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи.

Ще на варшавському сеймі 1676 р. було відзначено, що за чотири попередніх роки на “Військо Запорозьке: 3 (три. – Т.Ч.) хоругви Ханенка, козакам димерським і людям під Кияшком” витрачено 137806 зл.³ Сенатська комісія, за пропозицією короля, вирішила зменшити кількість “козаків запорозьких на Поліссі, що стації мають”, до чотирьох полків (4000 чол.)⁴. Саме ці полки під керівництвом наказного гетьмана Є.Гоголя мали взяти участь в осінньому поході Яна III Собеського проти турків. Правобережних козаків спочатку внесли до загального компуту польської армії⁵. Крім того, у своєму таборі для особистої охорони король утримував за власний рахунок ще 400 козаків⁶. Поза компутом залишалось близько 2000 чоловік, які дислокувалися у Димерському старостві на Київщині. На вальному сеймі 1677 р. була ухвалена спеціальна конституція щодо правобережних козаків під назвою “Консервація Війська Запорозького”. Вона призначала їм з коронного скарбу 60000 зл.⁷

Спустошливі Чигиринські походи турецьких військ у 1677–1678 рр. та “великі згони” правобережного українського населення на Лівобережну Україну в 1679–1680 рр. призвели до значного зменшення кількісного складу козацтва в регіоні. У липні 1681 р. в інструкції депутатам від Київського воєводства на вальний сейм зазначалося, що “...його Королівська Милість за листом своїм до воєводи Руського пропонує нам консервацію козаків”⁸. Київські послани повинні були вимагати на сеймі, щоб “...кілька тисяч козаків під Мироном були локовані в королівських і духовних добрах”⁹. 5 березня 1682 р. київський сеймик постановив виділити на них 1000 зл. і “панові Урбановичу, полковнику того ж війська, особисто 300 зл.”¹⁰

Польським командуванням планувалося, що у виправі їхньої армії під Відень восени 1683 р. візьме участь 3000 правобережних козаків¹¹. На

³ Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – W., 1965. – S.248.

⁴ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.876. – №1. – Арк.5.

⁵ Przyczynki do wojny 1676 r. // Przegląd Historyczny Wojskowy. – W., 1930. – Т.ІІ. – Cz.2. – S.146.

⁶ Wimmer J. Op.cit. – S.194.

⁷ Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т.V. – S.224.

⁸ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. “Архів публічний Потоцьких” (далі – АПП). – №133. – Арк.110.

⁹ Там само. – Арк.111.

¹⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – К., 1888. – Ч.ІІІ. – Т.2. – С.9.

¹¹ Чухліб Т.В. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). – К., 1996. – С.32.

вербування їх з коронної скарбниці було виділено 202000 зл.¹² Не залишився осторонь і римський папа Інокентій XI, який надав для заохочення козаків 270000 флоринів¹³. Частину грошей відразу передали польським емісарам, що здійснювали козацький набір. Головний “затяг” мав здійснити шляхтич Й.Менжинський. Однак він притримав у себе певну частину суми, що йому видав папський нунцій Палавічіні. Саме цим він викликав велике невдоволення короля і його дружини – королеви Марії-Казимири (“Марисеньки”), якій було доручено наглядати за вчасним набором правобережних полків¹⁴. Менжинський не зміг завербувати й півтори тисячі воїнів.

Однак наприкінці 1683 р. компутове козацьке військо все ж таки було набране. Воно складалося з семи полків загальною кількістю 3000 чол.¹⁵ Під керівництвом полковників В.Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 козаків, М.Булиги, А.Зеленецького, К.Станецького, Я.Дуніна-Раецького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене в реєстр) – по 400 чоловік.

За “Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської, проти неприятеля меча святого зятягнутого”¹⁶, кожному з семи полковників виплачувалося 600 зл. на рік, а також голландського сукна на 132 зл., та лисячого хутра разом з витратами на кравецькі потреби – по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 зл. На сімох полкових осавулів видавалося 2625 зл., генеральному писарю та військовому судді – по 375 зл., шістьом полковим писарям – 756 зл., двадцяти трьом сотникам – 7245 зл., семи полковим хорунжим – 1050 зл., двадцяти трьом сотенним хорунжим – 2760 зл., двадцяти трьом сотенним осавулам – 2576 зл., двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) – 32592 зл., двом тисячам шістсот одинадцятьом рядовим козакам – 211491 зл. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати “на сукно”) дорівнювала 267599 злотих.

У серпні 1683 р., відразу ж по обранні гетьманом правобережного козацтва С.Куницького, від імені короля йому було відправлено 100000 зл.¹⁷ Одночасно з віденською операцією новий гетьман проводив похід у Молдавію та буджацькі степи. 24 вересня 1683 р. Куницький повідомляв коронного гетьмана С.Яблоновського про відправку 10000 кіннотників на

¹² *Kukiel M.* Polski wysiłek zbrojny roku 1683 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1933. – R.XLVII. – S.176.

¹³ *Назарко І.* Вказ.пр. – С.23.

¹⁴ *Maria Kazimiera d'Arguien de la Grande.* Listy do Jana Sobieskiego. – W., 1966. – S.244.

¹⁵ АГАД. – Ф. “Архів Замойських” (далі – АЗ). – №3112. – Арк.323.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.248. – Арк.171; Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (Теки Нарушевича; далі – ТН). – №193. – Арк.889; *Urbański T.* Rok 1683 na Podolu, Ukrainie i w Mołdawii. – Lwów, 1907. – S.43; *Чухліб Т.* Гетьман С.Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.) // *Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть*. – К., 2000. – С.314–332.

Буджак¹⁸. Чи можемо довіряти цим свідченням правобережного гетьмана? Адже невдовзі він стверджував, що під його керівництвом перебувало ледве не 30000 козаків¹⁹. Піддаючи сумніву дані слова Куницького, сучасники свідчили про наявність у нього лише від 3-х до 5-ти тисяч козацького війська²⁰. Інше джерело переконувало в тому, що восени 1683 р. у С.Куницького було близько 8000 чоловік²¹. Про постійне збільшення правобережного війська за рахунок “втікачів” з Лівобережної України та Запорозької Січі свідчить лист нунція Ф.Амічі з Язлівця від 9 березня 1684 р.: “...прибуває багато козаків, прошу 20000 мушкетів для них прислати”²².

До 1683 р. слід віднести ще одну “Ординацію плати Війську Запорозькому”²³, до тексту якої було внесено три полки загальною кількістю 1200 чоловік. Окремі польські історики чомусь датують даний документ 1689 роком²⁴. Однак зміст цієї ординації, а також додаткові архівні джерела переконують, що вона була складена для козаків, які брали участь у віденській виправі 1683 р. Підтвердженням є повідомлення з Варшави від 19 травня того ж року: “...козаків тільки 1200 казав король набрати зараз під команду Ворони і других двох”²⁵. Отже, згідно з “Ординацією...”, полковникам Я.Вороні, С.Корсунцю та Киліяну було виплачено 1800 злотих на рік (кожному за квартал – по 150 зл.). Крім того їм видали по 33 лікті голландського сукна на суму 396 зл. і кожному по 90 зл. на “хутро лисяче, кравця потреби до жупанів і піддівку”. Загальна річна сума грошей, виданих полковникам разом з витратами на “хутро”, становила 2466 зл. Трьом полковим осавулам видали 1125 зл. (по 342 кожному), генеральному писарю і військовому судді – 750 зл. (по 375 кожному), двом полковим писарям – 126 зл., дев’ятьом сотникам – 2835 зл. (по 315 зл.), трьом полковим хорунжим – по 150 зл., дев’ятьом сотенним хорунжим – по 120 зл., сто двадцятьом курінним отаманам (десятникам) – 14340 зл. (по 112 зл.), простим козакам, яких було 1040 чол., – 92560 зл. (по 89 зл.). Таким чином, правобережні полки отримали 107646 злотих готівкою і поставки сукна на 7312 зл. Слід відзначити, що ця сума була у три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості польської легкої кінноти.

¹⁸ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (ТН). – №185. – Арк.855; Дополнення к актам историческим. – СПб., 1869. – Т.ХІ. – С.12.

¹⁹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.179 (ТН). – Арк.1006.

²⁰ Там само. – Од.зб.180 (ТН). – №5. – Арк.24; *Власова А.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII – начале XVIII в. – Кишинев, 1980. – С.26.

²¹ *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII в. – К., 1899. – С.249; *Крупницький Б.* З історії Правобережжя 1683–1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1942. – Вип.4. – С.2.

²² Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.180 (ТН). – №33. – Арк.145.

²³ Там само. – Од.зб.269. – Арк.121.

²⁴ *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w l. 1690–1696 // Studia i materiały do historii wojskowości.* – W., 1963. – Т.ІХ. – Cz.1. – S.241; *Zarys dziejów wojskowości polskiej do r. 1864.* – W., 1966. – Т.ІІ (1648–1864). – S.39.

²⁵ АГАД. – Ф.“АПП”. – №162. – Т.1. – Арк.49.

Після обрання на козацькій раді в Могилеві правобережним гетьманом А.Могили (березень 1684 р.), король знову, як і у випадку з Куницьким, вислав козацькому ватажкові 100000 зл.²⁶ З цієї суми кожному простому козаку було видано лише по 3 талари, осавулам – по 4, сотникам – по 5²⁷. Незважаючи на те, що певна частина правобережного козацтва (близько 2000 чол.) перейшла на Лівобережну Україну, під гетьмануванням Могили залишалася ще значна кількість козаків. 3 травня 1684 р. папський нунцій Палавічіні повідомляв до Ватикану про десятитисячне тисячне козацьке військо, яке вийшло назустріч його посланцю Ф.Бонесані²⁸. Цю інформацію підтверджував московський резидент зі Львова, який повідомляв, що під керівництвом А.Могили перебувало 8000 піхотинців і 2000 кіннотників²⁹. С.Дружкевич у 1684 р. повідомляв королю про те, що до А.Могили “кожен день прибувають козаки – було б кому платити”, і прохав для них “гармати, олово, сірку, 8000 мушкетів щоб швидко були прислані”³⁰. А ось що писав Ян III Собеський до своєї дружини під час однієї з військових операцій на Поділлі: “...гетьман козацький Могила вже став від нас за дві милі, треба зараз сипати грошима...”³¹ Згодом 6000 козаків взяли участь у поході коронного гетьмана С.Яблоновського під Кам’янець (грудень 1685 р.)³². У січні 1686 р. коронний гетьман наказав Могилі скласти “правдивий” реєстр Війська Запорозького³³. Укладений козацьким ватажком список був відправлений до королівської канцелярії для ознайомлення. На жаль, його текст не віднайдений в польських архівосховищах. Маємо лише лист Яна III Собеського до С.Дружкевича, де король наказував комісарові зв’язатися з Руським воеводою і папським нунцієм для передачі їм тексту даного компуту³⁴. На нашу думку, до цього реєстру було внесено близько 2000 козаків. Цікаво, що С.Дружкевич згодом писав, що “козаків полічили голова до голови”³⁵.

Рада сенату в грудні 1685 р. прийняла рішення про щонайшвидше “затягнення” козаків. Однак нунцій Палавічіні не погодився з завищенням, на його думку, розміром плати для нового набору, який, до речі, був запропонований самим королем³⁶. Тому 3 березня 1686 р. у Жовкві була скли-

²⁶ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.180 (ТН). – №48. – Арк.161; №50. – Арк.168.

²⁷ Там само. – №67. – Арк.232.

²⁸ *Назарко І.* Вказ.пр. – С.26.

²⁹ Дополнения к актам... – Т.ХІ. – С.97.

³⁰ АГАД. – Ф.“АЗ”. – №3036. – Арк.275.

³¹ *Helcel A.* Listy Jana Sobieskiego do żony M.Kazimiry. – Kraków, 1860. – S.429.

³² *Laskowski O.* Jan III Sobieski. – Lwów, 1933. – S.266; *Perdenia J.* Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII ww. – Wrocław, 1963. – S.50.

³³ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.250/ІІ. – Арк.11.

³⁴ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.422. – Арк.200; *Чухліб Т.* Козацькі компути... – С.28.

³⁵ АГАД. – Ф.“АПП”. – №47. – Т.І. – Арк.506.

³⁶ *Kopja rękopisów Jana III.* – Lwów, 1823. – S.15; *Chowaniec Cz.* Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r. – W., 1932. – S.19.

кана виїзна рада сенату, де нунцію запропонували компромісне рішення – виплатити правобережному козацтву 100000 злотих³⁷. Ці гроші, а також “барви”, олово, порох та кулі привезли до Немирова козаки з полку полковника С.Палія “...на 3 возах, запряжених по 6 коней у кожний”³⁸. Однак 30 жовтня 1686 р. А.Могила звернувся до короля з проханням про додаткове “уконтентування своїх військ”. Зокрема, він скаржився на нестачу у немирівській фортеці куль до мушкетів³⁹.

Відповідальним за безпосереднє матеріальне та фінансове забезпечення козаків від імені короля був поставлений холмський каштелян С.Дружкевич, який з 1683 р. виконував функції спеціального “комісара над козаками”. Він неодноразово особисто передавав “жолд” в руки козацької старшини та стежив за укладенням компутів. 21 вересня 1687 р. Дружкевич повідомляв до Варшави: “...домовились з гетьманом і полковниками, щоб у Могилів ішли за обіцянним від Королівської Милості борошном на цілу зиму”⁴⁰. Королівський комісар разом з коронним гетьманом і руським воеводою С.Яблоновським також повинен був визначати розмір оплати для кожного компутового козака, який не був сталим⁴¹. 29 жовтня 1687 р. король звертався до С.Дружкевича, щоб той запитав у Яблоновського “скільки потрібно зараз давати на кожного козака”⁴². Це питання було дуже важливим у взаєминах між польським урядом і правобережним козацтвом. Козаки могли не погодитись з розміром виділених коштів. Тому Ян III Собеський в одному з листів “заспокоював” себе: “...треба дякувати Богові, щоб козаки побрали гроші і служили нам”⁴³.

Влітку 1688 р. правобережним козацьким полкам було виплачено значну суму з королівської скарбниці. “...Утішений ласкою батьківською і респектами панськими В.К.М. уконтентуванням цілого війська В.К.М. Запорозького”, – писав А.Могила до короля 13 липня 1688 р.⁴⁴ “Я тільки й думаю про те, як Вас уконтентувати”⁴⁵, – відповідав Ян III Собеський.

Наступного року знову був укладений реєстр правобережних полків. “Компут Війська Запорозького його Королівської Милості складений під Кашперовцями паном каштеляном холмським полковником Й.К.М. для його Милості ксьондза Бонесани, комісара Апостольського”, – така повна назва документу, який розкриває внутрішній устрій козацького війська наприкінці 80-х років⁴⁶. Улітку 1689 р. козацьке військо, яке перебувало на утриманні Речі Посполитої та Ватикану, нараховувало п'ять полків.

³⁷ *Chowaniec Cz.* Op.cit. – S.20.

³⁸ Цит. за: *Perdenia J.* Op.cit. – S.51.

³⁹ АГАД. – Ф:“АПП”. – №47. – Т.І. – Арк.404.

⁴⁰ Там само. – Арк.507.

⁴¹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.422. – Арк.200.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ АГАД. – Ф. “Архів дому Радзивілів” (далі – АР). – Від.ІІ. – Кн.25. – Арк.202.

⁴⁵ Там само. – Від.ІІ. – №1768.

⁴⁶ Там само. – Ф:“АПП”. – №47. – Т.2. – Арк.162–166.

Перший полк, очолюваний доти гетьманом Могилою (він помер ще на початку року), мав генерального писаря, генерального обозного, генерального осавула, генерального хорунжого, бунчужного, підосавула, а також пушкарів (3 чол.), довбуша, трубача, прапороносця і капелана, простих козаків – 93 особи. Полк Гришка мав полкових писаря, хорунжого, осавула, підосавула, суддю, сотенних отаманів (38 чол.), сотників, хорунжих, осавулів (по 5 чол.), козаків – 514 осіб. У полковника Іскри було 17 старшин та 280 чоловік “черні”. Полк Самуся нараховував 14 старшин і 150 козаків. До полку під керівництвом Макаренка входило 7 старшин і 161 козак. Крім того, до компуту було внесено 140 козаків, які за наказом С.Яблоновського воювали татарські улуси. Таким чином, згідно з даним реєстром, правобережне Військо Запорозьке нараховувало 1449 чоловік. У тексті компуту також відзначалося, що до нього не ввійшли козацькі відділи Барабаша, Булук-Баші, Михайла та Семена (близько 300–400 чол.).

Слід відзначити, що до цього компуту не було внесено полки С.Палія та А.Абазіна, які не бажали підкорятись “лядським” гетьманам. Однак згодом, у середині 90-х років, вони вже не відмовлялись бути записаними до реєстру. Вже 30 червня 1690 р. С.Палій писав до короля: “просимо про потребу нашу, бо козакам п. Гришка, гетьмана наказного, 6000 (злотих. – Т.Ч.) дали. А там стільки людей, як і в моєму полку, а тільки 2000 дали на людей моїх...”⁴⁷

Козаки, однак, були невдоволені цим компутом, про що неодноразово скаржилися польському комісару С.Дружкевичу. Той, у свою чергу, звертався до короля: “...Бонесана менше ніж потрібно уконтентував”⁴⁸. За словами холмського каштеляна, нунцій обіцяв кожному з козаків по “2 кутих таляри”, а видав лише по “10 злотих шелягами”. Крім того, Ф.Бонесана “не схотів дати на барви Булук-Баші”⁴⁹.

У зв’язку з цим на козацькій раді (1690) було прийнято рішення переглянути компут для того, щоб виключити з нього “несправжніх” козаків – селян, які перейшли до козацького стану протягом попередніх років⁵⁰. Наказний гетьман Гришко також звернувся до Яна III Собеського з проханням виплатити більшу суму грошей для своїх “молодців”. Про це засвідчували листи правобережного гетьмана до короля від 19 жовтня з Тульчина та від 14 листопада з Немирова⁵¹. Перебуваючи у тому ж році з посольством у резиденції польського короля, Гришко особисто отримав від Яна III Собеського 1260 злотих⁵².

19 вересня 1692 р. С.Дружкевич прохав у короля грошей і “сукна” для винагороди українських козаків, що відзначилися під час взяття й

⁴⁷ АГАД. – Ф.“АР”. – Від.ІІ. – Кн.25. – Арк.231.

⁴⁸ Там само. – Ф.“АПП”. – №47. – Т.2. – Арк.164.

⁴⁹ Там само. – Арк.165.

⁵⁰ Цит. за: *Perdenia J.* Op.cit. – S.62.

⁵¹ *Korzon T.* Dzieje wojen za czasów Jana Sobieskiego. – Kraków, 1923. – Т.ІІІ. – S.16.

⁵² Ibidem.

подальшої оборони Сорок – турецької фортеці у Молдавському князівстві⁵³. Вже 28 вересня він дякував Яну III Собеському: “...добре, що ви прислали 22 000 зл. Гроші віддам разом... Але де взяти сукна?”⁵⁴ Однак разом з тим королівський комісар повідомляв до Варшави, що “козаки полку Іскри без провіанту, просили в мене..., і Абазинові не маю, що дати..., Барабаш теж просить, хоч і не був зі мною”⁵⁵. С.Дружкевич, який добре знав тогочасні козацькі настрої, попереджав польський уряд: “... якщо не заплатимо козакам, то розбіжаться, маємо вже кредит у них”⁵⁶. Для молдавського походу все ж таки вдалося набрати 2300 правобережних козаків (700 кіннотників полковника Самуся, 500 – А.Абазина, 700 кіннотників і 250 піхотинців – В.Іскрицького та 150 піхотинців – Я.Гладкого⁵⁷). Хоча згодом попередній песимістичний прогноз Дружкевича частково збувся: “...не можемо зібрати козаків, хоча і борошна вже видали на 300 тисяч (?) талярів ..., козаки в піхоті Іскрицького збунтувалися і перейшли до Палія”⁵⁸. Саме так, за словами комісара, відповідали козаки на ігнорування їхніх матеріальних потреб.

Виправляючи ситуацію, у квітні 1693 р. король наказував полковнику А.Абазину, щоб той разом з 200 кіннотниками отримав у регіментаря 3000 зл. на особисті витрати, своїм сотникам – по 30 зл., осавулам – по 20, хорунжим – по 15, простим козакам – по 5 злотих⁵⁹. Усім козакам видавалась також певна кількість сукна. Полковник Самуся мав іти під Ляхівці й там теж “уконтентуватися” двома сотнями коней⁶⁰. Саме ці правобережні полки повинні були йти на допомогу польсько-козацькому гарнізону в молдавських Сороках.

На раді польського сенату у жовтні 1693 р. було затверджено на вимогу короля рішення про виплату козакам 120000 злотих⁶¹. Крім того, за свідченням Сарнецького, Ян III Собеський наказав із свого скарбу нагородити певною сумою грошей козаків, які того року захопили в полон певну кількість татар. Польський король також звертався до окремих можновладців Речі Посполитої, щоб ті допомогли урядові фінансувати спорядження козацьких відділів для участі у війні з турками. Так, галицький староста Й.Потоцький декілька разів давав власні кошти на “затягнення” козаків⁶². Постійно фінансував українські полки краківський каштелян та інші польські урядовці, які підтримували “козакофільські” настрої свого короля.

⁵³ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.405/II. – Арк.35–36.

⁵⁴ Там само. – Од.зб.406/III. – Арк.270–271.

⁵⁵ Там само. – Арк.278–279.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Бібліотека Ягелонського університету у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.1151. – Арк.29.

⁵⁸ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.273.

⁵⁹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.121.

⁶⁰ Там само. – Арк.119.

⁶¹ *Sarnecki K.* Pamiętniki. – Poznań, 1962. – S.55; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій... – С.63.

⁶² АГАД. – Ф.“АПП”. – №162. – Т.І. – Арк.20.

Текст козацького компуту, складеного у 1694 р., свідчив про те, що на службі у Речі Посполитой перебувало 2000 козаків⁶³. Він відрізнявся від складеного під Кашперовцями у 1689 р. компуту тим, що поділяв козацьке військо на кінні та піші полки. До перших належали підрозділи наказного гетьмана Самуся – 500 кіннотників, С.Палія – 300, А.Абазина – 200, а також 100 козаків під керівництвом регіментаря Вільги. Піших козаків очолювали Циганчук – 200, Ярема – 200, Іскра – 200, Барабаш – 150, Крук – 150 осіб. Даний компут, на відміну від реєстру 1689 р., не подає поіменного складу старшини, а також не вказує на кількість козацької “черні” у полках. Він швидше нагадує покvapливий чернетковий запис для того, щоб мати змогу звітуватись перед сеймом, який у 1690 р. визначив на утримання коронного скарбу саме таку кількість козацького війська⁶⁴.

Зважаючи на сеймову постанову, був складений і наступний компут правобережного козацтва. Аналізуючи зміст, можемо стверджувати, що цей реєстр був складений протягом 1694–1695 рр. За деякими винятками цей список повторює компут 1694 р. До кінних підрозділів входили полки Самуся, який мав 600 козаків, Іскрицького – 100, Абазина – 100, Палія – 300 козаків. Піхотинців очолювали Іскра – 200 осіб, Ярема – 200, Барабаш – 150, Тишко – 200, Крук – 200 осіб⁶⁵.

Сенатська комісія у квітні 1695 р. ухвалила рішення: “козакам вилічити зараз суму 27888 зл. і дати на сукно”⁶⁶. 10 жовтня 1695 р. до реєстру було внесено 2050 козаків: кіннотників гетьмана Самуся – 500 чол., полковників С.Палія – 300, А.Абазина – 200, піхотинців Циганчука (вони входили до полку Палія) – 200, З.Іскри – 300, Яреми (Гладкого? – Т.Ч.) – 170, Барабаша – 120, Данила (Федоровича? – Т.Ч.) – 100, козаків, які перебували під керівництвом коменданта Бранта – 60, також козаків, що тимчасово були до послуг коронному підстолю Ю.Любомирському, – 200 осіб⁶⁷.

“Плата і барви Війську Козацькому, прийшовши з поля в 1695 р.”, свідчили про те, що наказному гетьману Самусю на рік видали грошей і сукна на суму 1000 злотих, його полковнику – 300, полковим осавулу – 40, хорунжому, писарю, судді та п’ятьом сотникам – по 30, чотирьом сотеним хорунжим – по 15, обозному – 30, довбушеві, двом трубачам та двом пушкарям – по 15 злотих. На 479 козаків самусевого полку було видано 5748 зл. (по 12 кожному). Загальна сума витрат становила 9041 злотий. Кінний полк С.Палія отримав 5334 зл. (сам полковник – 600), його 200 піхотинців під командою Циганчука (він отримав 300) – 3059 зл.; А.Абазина – 3465; З.Іскри – 3051; Яреми – 2662; Барабаша – 1190; Данила – 1638; Бранта – 859; Ю.Любомирського – 3433 зл. Таким чином, козацькому

⁶³ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.202–203.

⁶⁴ Бібліотека Польської Академії наук у Курніку. Відділ рукописів. – Од.зб.397. – Арк.60–61.

⁶⁵ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.123–124.

⁶⁶ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.867/IV. – №42. – Арк.23.

⁶⁷ АГАД. – Ф.“АПП”. – №47. – Т.2. – Арк.601–608.

війську видали 34581 злотий. Крім того, правобережні козаки отримали 1333 лікті різного сукна⁶⁸.

Детальний аналіз тексту “Щоденника військових видатків С.Яблоновського в 1693–1696 рр.” дозволяє розкрити механізм фінансових витрат однієї з ланок виконавчої влади Речі Посполитої на козацьку організацію Правобережної України⁶⁹. Отже, за чотири роки великим коронним гетьманом було виплачено козакам 43667 таляри. З них: козакам наказного гетьмана Самуся – 10061, полковників С.Палія – 9107, А.Абазина – 4120, Яреми – 3428, З.Іскри – 2685, Киліяна – 2261, Булук-Баші – 1245, Крука – 1233, Іскрицького – 1128, Барабаша – 900, Семена – 520, Циганчука – 497, Данила – 260 тал. У 1693 р. на правобережні полки було витрачено 18248 талярів, у 1694 р. – 14223, 1695 р. – 5919, 1696 р. – 5247 тал. Цікаво, що якщо у 1693 р. виплати козакам становили приблизно четверту частину від загальної суми, витраченої на потреби польського війська (71195), то в 1696 р. вони зменшились в 2,5 рази і дорівнювали вже десятій частині виплат на коронні відділи, яким заплатили 52992 таляри.

Записи “Щоденника...” за 1693 р. є типовими для фінансової політики коронного гетьмана С.Яблоновського щодо козацтва наприкінці 80 – середині 90-х років. Вони свідчать, що протягом року представники різних правобережних полків побували у резиденції коронного гетьмана близько п'ятдесяти разів. У 11 випадках вони прибували до ставки для “уконтентування” своїх військ. Найбільше (4 рази) приїжджав за грошима для своїх козаків гетьман Самусь. Щоденниковий запис за 27 лютого стверджує, що: “від Самуся наказного гетьмана приїхало 2 сотники та черні з ними 12 з листами до короля і до мене (коронного гетьмана. – Т.Ч.); привезли турка і липка, які від нураддин-султана їхали з листами до кам'янецького паші; мали при собі прохання від всього Війська...”⁷⁰ Коронний гетьман видав їм 1100 тал. Наступного разу (16 квітня) Самусь уже особисто приїхав до С.Яблоновського, щоб отримати “сукна французького, атласу, грошей полковникові, сотникам і черні всього на 1485”⁷¹. 10 жовтня правобережний гетьман отримав на потреби полку 700 і на “свого коня” – 400 тал.⁷² Запис від 1 грудня відзначав, що “7 козаків Самуся, які повернулись з Жовкви від короля, чекають на барви”⁷³. Їм видали лише 129 тал.

Окремо слід розглянути проблему винагороди для козаків за взятих у полон противників. У 17 випадках вони прибували з “язиками” до гетьмана С.Яблоновського (13.IV; 13.V; 1.V; 28.V; 10.VI; 9.VI; 11.VI; 14.VI; 30.VII; 18.VII (двічі); 1.VIII; 9.VIII (двічі); 15.IX; 29.IX; 14.X). Близько 40 полонених “турків, татар, сербів, волохів та липків” були оцінені польською стороною в 4792 тал. Наприклад, козаки А.Абазина, які 13 квітня

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.1949/IV. – Арк.1–120.

⁷⁰ Там само. – Арк.4.

⁷¹ Там само. – Арк.8.

⁷² Там само. – Арк.26.

⁷³ Там само. – Арк.32.

привели двох полонених татар, отримали за них по 60 тал.⁷⁴ Коли ж від полковника З.Іскри “козаки привели волоха, якого Стецько посилав з листами до нураддін-султана”, то отримали за нього 235 тал.⁷⁵ В іншому випадку козаки полковника Яреми, які розбили турків під Очаковом, отримали за двох волохів “ханського гетьмана” Стеця тільки 160 тал.⁷⁶

С.Яблоновський також виплачував невеликі грошові компенсації козакам, які втікали з турецько-татарського полону. Зокрема, на шістьох колишніх невільників, які в різний час (8.III; 4.IV; 8.IV; 5.IX; 29.IX; 27.X) приходили до ставки коронного гетьмана, було виділено 124 тал. (найбільша виплата – 30, найменша – 14 тал.).

Близько восьми разів протягом року правобережна старшина виряджала своїх посланців до Яна III Собеського. Українські козаки не лише “дарували” польським королям захоплених полонених, але й турбувалися про якнайкраще забезпечення свого війська провіантом, вчасну і достатню виплату грошей. Не обминалися й інші проблеми функціонування правобережного Війська Запорозького. Козаки С.Палія близько п’яти разів відвідували королівську резиденцію (1.V; 2.VI; 30.VI; 18.VII та 29.IX вони прибували до коронного гетьмана, щоб отримати гроші на посольства), по одному – А.Абазіна (13.IV), Яреми (20.VII) та Самуся (1.XII). Загальна сума, яка була витрачена на поїздки козацьких послів до Варшави, становила 2818 тал. “Козаки Палія повернулись від короля, були 4 дні; на 24 козаки – 830”, “козакам Палія, що привели 3-х татар, одного залишили мені, а двох відправили до короля у Варшаву, – 100”, “козакам полковника Яреми, які 20 липня ходили з невільниками до короля, – 200”⁷⁷. Такі щоденникові записи є типовими не лише для 1693 р., а й для наступних років.

Усього протягом 1693 р. із скарбниці коронного гетьмана виплатили: козакам Самуся – 5372, С.Палія – 3115, Киліяна – 2211, А.Абазіна – 1595, З.Іскри – 1427, Яреми – 1312, Барабаша – 522, Семена – 520, Булук-Баші – 375, Іскрицького – 338 талари.

Треба підкреслити, що складені у 80 – 90-х роках компути не охоплювали всієї кількості правобережного козацтва. Так, наприклад, за компутовими списками 1694–1695 рр. до полку наказного гетьмана Самуся входило від 500 до 600 козаків. Насправді ж він мав під своїм керівництвом близько 2000 чол., про що свідчать записи сенатської комісії у квітні 1695 р., де було прийнято рішення виділити правобережному козацтву лише 27888 зл.⁷⁸ Звичайно, що справжня кількість інших козацьких полків Правобережної України також була більшою, ніж контингент компутових відділів.

⁷⁴ Там само. – Арк.7.

⁷⁵ Там само. – Арк.11.

⁷⁶ Там само. – Арк.17.

⁷⁷ Там само. – Арк.13, 17, 20.

⁷⁸ Там само. – Од.зб.867/IV. – №42. – Арк.23.

21 травня 1698 р. щойно обраний король Август II Саксонський особисто дякував полковникові С.Палієві за військову службу і присланого “язика”. У листі до Фастова польський монарх обіцяв, що “людей, котрі прибули з ним (з полоненим татариним. – Т.Ч.), уконтентуємо, пошлемо і тобі уконтентування, щоб вірно служили”⁷⁹. З козаками, що привезли до Варшави полоненого, король відіслав на Правобережжя 4000 зл. і особистий дарунок для Палія⁸⁰. Така мізерна сума грошей не задовольнила потреби козацтва, зважаючи на те, що вони вже більше року не отримували належної платні. “І так рік ще винні заплату і барви на Військо Козацьке, і зараз їх без заплати виправляти на кампанію”, – писав С.Яблоновський до короля⁸¹.

Зважаючи на вимоги козацького посольства, яке перебувало у Варшаві наприкінці літа 1698 р., Август II Саксонський повідомляв наказному гетьманові Самусеві: “...уконтентування Війську Запорозькому вже обмислене і відправлене через каштеляна краківського”⁸². Окремо король звертався до С.Палія: “...консистенція, що належить для твоїх молодців, буде надана”⁸³. Але вже в наступному році ситуація у польсько-українських стосунках докорінно змінюється. Вальний сейм 1699 р. ухвалив постанову про заборону утримання “козацької міліції”. Хоча невеликі підрозділи правобережних полків і далі запрошувалося для проведення окремих військових кампаній польської армії і після сеймового рішення. Влітку 1700 р. невеликий загін української кінноти брав участь в облозі коронними військами Риги під час Інфлянтської кампанії. І знову, як у попередні роки, козаки скаржилися на те, що від польського короля “плати зовсім немає”⁸⁴.

Отже, опрацьовані в даній розвідці документи переконливо засвідчують факт фінансування козацьких підрозділів Правобережної Гетьманщини урядами Речі Посполитої та Апостольської столиці. Такі дії польських королів та римських пап в останній чверті XVII ст. проводилися у руслі геополітичної доктрини “Священної ліги” християнських країн Європи, скерованої проти експансіоністських намірів Османської імперії. Разом з тим, козацька старшина Правобережної України, номінально підкоряючись королеві й отримуючи від нього платню за свої військові послуги, фактично проводила політику відродження традицій державотворення доби Національної революції середини XVII ст. Це переконливо засвідчили події 1702–1704 рр., коли саме “компутові” полковники правобережного Війська Запорозького очолили антипольське повстання під гаслами відродження єдиної Української козацької держави.

⁷⁹ Там само. – Од.зб.1668. – Арк.245.

⁸⁰ *Perdenia J.* Op.cit. – S.116.

⁸¹ Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.515. – №42. – Арк.191.

⁸² Там само. – Од.зб.1668. – Арк.260.

⁸³ Там само. – Арк.170.

⁸⁴ *Богословский М.М.* Петр I. Материалы для биографии. – М., 1948. – Т.I. – С.433.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Компут Війська Запорозького Й.К.М-ті,
пописаного під Кашперовцями В.К.М-ті Паном
Каштеляном Холмським, Полковником В.К.М-ті
для Й.М-ті Ксьондза Бонесани Комісара Апостольського
від 22 жовтня 1689 року

Полк Пана Гетьмана Запорозького

Пан Гетьман або Наказний ¹	1
Обозний Генеральний	1
Осавул Генеральний	1
Бунчужний	1
Хорунжий Генеральний	1
Підосавул	1
Пушкарів	3
Довбуш	1
Трубач	1
Прапорний	1
Капелан	1
Черні при тім полку пописаної усієї наділяється	93

Полк п. Гришка

П[ан] Полковник	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Осавул Полковий	1
Суддя Полковий	1
Отаманів Сотенних	38
Сотників	5
Хорунжих	5
Осавулів	5
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	534

Полк п. Іскри

П[ан] Полковник	1
Осавул Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	4
Хорунжих	4
Осавулів	4
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	280

Полк п. Самуся

П[ан] Полковник	1
Осавул Полковий	1
Писар Полковий	1
Хорунжий Полковий	1
Обозний Полковий	1
Сотників	3
Осавулів	3
Хорунжих	3
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	150

Полк п. Макаренка

П[ан] Полковник	1
Сотників	2
Писарів	1
Хорунжих	2
Осавулів	1
Черні при тім полку пописаної всієї наділяється	161
У похід за наказом Й.В.М. Пана Гетьмана В. Коронного з Самусем Полковником пішло людей кількістю	93
Згідно з волею того ж Й.В.М. Пана Гетьмана В. Коронного пішло до Немирова людей кількістю	47
Компут тоді всього Війська Запорозького окрім старшини виноситься	1338
Окрім Булук-Баші, який перед цим у Барі пробував	
Окрім Барабаша з людьми його	
Окрім Михайла, якого ще не пописано, а каже, що козаків має	55
Окрім Семена, який при Чайках (?) залишився	

Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф. “Архів Публічний Потоцьких”. – №47. – Т.2. – Арк.162–166 (копія). Переклад з польської.

№ 2

Компут Війська Запорозького²

Самусь, Гетьман Наказний Кінний ³	600
Іскрицький Кінний	100
Абазинець Кінний	100
Палій Кінний	300
	<hr/>
	1110
Іскра Піхотний	200
Ярема Піхотний	200
Барабаш Піхотний	150
Тишко Піхотний	200
Крук Піхотний	150
	<hr/>
	900

Бібліотека інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві. – Од.зб.406/III. – Арк.123; Національна бібліотека у Варшаві. Від. мікроф. – №8741 (копія). Переклад з польської.

**Компут Війська Й.К.М-ті Рчптої Запорозького,
постановлений у 1694 році**

Полки кінні

Пана Самуся, Гетьмана Наказного	коней 500*
Пана Палія	коней 300
Пана Абазинця	коней 200**
Й. М. Пана Вільги ⁴	коней 100

Полки піші

Пана Циганчука	людей 200
Пана Яреми	людей 200
Пана Іскри	людей 200
Пана Барабаша	людей 150
Пана Крука	людей 150

Фактично людей кінних і піших 2000

Бібліотека Чарторийських у Кракові. – Од.зб.2699/IV. – Арк.202; Національна бібліотека у Варшаві. Від. мікроф. – №22194 (оригінал). Переклад з польської.

КОМЕНТАРІ

1. На час укладення компуту А.Могила вже не керував полком (помер на початку 1689 р.).
2. Вірогідно, що даний компут був складений у 1694–1695 рр.
3. Список поділяв козаків на кінні й піхотні підрозділи.
4. У королівського регіментаря Б.Вільги також служила певна кількість козаків.

* У першому варіанті записано “600”, потім виправлено на “500”.

** Спочатку записано “100”, виправлено на “200”.